

Výmarská republika

. Dagmar Moravcová

Výmarská republika

Problémy demokracie v Německu 1918–1932

doc. PhDr. Dagmar Moravcová, CSc.

Recenzenti:

doc. PhDr. Martin Kovář, Ph.D.

PhDr. Jindřich Dejmek, Ph.D.

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2006

© Dagmar Moravcová, 2006

ISBN 80-246-1176-7

ISBN 978-80-246-2362-7 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

OBSAH

Předmluva	9
I. Porážka Německa v I. světové válce a počátky republiky	11
1. Válečné cíle, III. OHL a situace na frontách 1917–1918	11
2. Vnitropolitická situace v závěru války	13
3. „Říjnová“ revoluce 1917 v Rusku a separátní mír v Brestu Litevském ...	16
4. Vláda Maxe Bádenského	16
5. Listopadová revoluce	19
6. Uzavření příměří	21
7. Přeskupení politických stran 1918/19	24
8. Porážka levicového puče v lednu 1919 a volby do Národního shromáždění	28
II. Versailleský mír a jeho důsledky	33
1. Pařížská mírová konference a německé námitky proti návrhu mírové smlouvy	33
2. Versailleská mírová smlouva	41
3. Výmarská ústava	45
4. Kappův puč a volby 1920	47
III. Zahraniční politika – mezi revizí a plněním podmínek versailleské smlouvy	55
1. Válečné reparace a londýnské ultimátum 1921	55
2. Vztahy k východním sousedům – Polsku a Československu	62
3. Dělení Horního Slezska	64
4. Janov a Rapallo	67
5. Konec politiky plnění	73
IV. Krizový rok 1923	79
1. Problém reparací a okupace Porúří	79
2. Stresemannovy kabinet: ukončení pasivního odporu, stabilizace měny a zachování územní integrity státu	83
V. Stresemannova éra: nadějně vyhlídky republiky 1924–1925 ...	93
1. Vnitropolitická stabilizace a volby roku 1924	93
2. Dawesův plán	97

3. Cesta k Locarnu	104
4. Locarnská konference	112
VI. Stresemannova éra:	
vnitřní stabilizace a účinky Locarna 1925–1928	119
1. Hospodářská stabilizace a prezidentské volby 1925	119
2. Vstup Německa do Společnosti národů, Thoiry a německo-sovětská berlínská smlouva	125
Exkurz: politika, kultura a duchovní situace doby	145
VII. Krize republiky a rozpad výmarské demokracie	153
1. Konec Stresemannovy éry – obtíže velké koalice a Youngův plán	153
2. Světová hospodářská krize a Brüningovy prezidiální kabinetů	165
3. Evropské souvislosti: Briandova Panevropa a plán německo-rakouské celní unie	173
VIII. Agonie republiky	179
1. Brüning na sklonku své vlády – problémy Osthilfe, reparací a světové hospodářské krize 1931–32	179
2. Prezidentské volby 1932 a Brüningův pád	184
3. Poslední zastávky republiky: Papanův prezidiální kabinet	188
4. Lausanne a Ženeva	189
5. Sociální a hospodářská situace	192
6. Dvojí volby do říšského sněmu	195
7. Poslední zastávky republiky: Schleicherův kabinet	202
8. Jmenování Hitlera říšským kancléřem 30. ledna 1933	204
IX. Výmarská republika – problémy a jejich interpretace	209
1. Válečná porážka a legenda o „dýce v zádech“ německé armády a „lži o válečné vině“	211
2. Listopadová revoluce 1918/19	212
3. Ústava	214
4. Politické strany	216
5. Vzestup NSDAP a KPD	219
6. Hospodářský vývoj a reparace	222
7. Politická kultura	224
8. Zahraniční politika	226
9. Státní krize 1930–32	229
Seznam zkratk	231
Přílohy	233
1. Mírová smlouva z Versailles	234

2. Volební výsledky nejdůležitějších politických stran 1919–1932/33	235
3. Přehled kabinetů Výmarské republiky (klíčová ministerstva)	236
4. Porýní – zóny spojenecké okupace 1920–1930	242
5. Index průmyslové výroby 1900–1933	243
6. Národní důchod/obyvatele 1913–1933	244
7. Vývoj nezaměstnanosti 1921–1933	245
8. Počty nezaměstnaných během světové hospodářské krize	246
9. Podíl Německa na světové průmyslové výrobě 1880–1938	246
10. Výmarská ústava – schéma	247
Seznam tabulek v textu	248
Bibliografie	249
Zusammenfassung	267
Rejstřík jmenný	269

PŘEDMLUVA

Výmarská republika jako první pokus o zavedení politického systému demokratického parlamentarismu v Německu patří i v dnešní Spolkové republice Německo ke stálícím historického výzkumu 20. století. Jeho aktuálnost vyplývá z hledání spojnic a tradic aplikovatelných na současnost, a to i v duchu „oprav“ a poučení z minulých chyb. Často proto začíná úvahami na téma, že „Bonn (resp. dnes Berlín) není Výmar“, a znovu a znovu je zkoumána kontinuita a diskontinuita vývoje demokracie v Německu, přerušená osudným rokem 1933, po kterém následovalo dvanáct let vlády nacionálně socialistické totalitní diktatury.

Z hlediska historického času nebylo Výmarské republice dopřáno o mnoho více času - čtrnáct let - na zakotvení nového systému. Založena na troskách německého císařství, poraženého v 1. světové válce listopadovou revolucí 1918 a transformována v demokratickou parlamentní republiku po volbách do Národního shromáždění v lednu 1919, vložila svůj osud do rukou politických představitelů, z nichž jen málokteří byli přesvědčenými republikány. Vytvořila se pod egidou nedůvěry Spojenců, vítězů 1. světové války, a nedůvěry domácích elit intelektuálních i mocenských. V krizových obdobích sahala k prostředkům, které byly stále méně slučitelné s demokracií parlamentního typu, až se prostřednictvím prezidiálních kabinetů dostala na pokraj autoritářství, aby se nakonec sama „rozpustila“. Své vlastní demonstrázi, která započala 30. lednem 1933, už nekladla odpor.

Výzkum Výmarské republiky proto vždy stál a nadále stojí ve dvojím „stínu“: ve stínu nacionálně socialistické třetí říše a také ve stínu Versailles. Jako by pod tvrdým dozorem mírové smlouvy nebylo jiné cesty než demokratický parlamentarismus odhodit a vrátit se k mocenské politice, tentokrát v katastrofické formě. Jako by republika byla pouhou epizodou, krátkým přerušením kontinuity od Bismarcka k Hitlerovi.

Odpovědi na otázky, které takto chápaný vývoj republiky vzbuzuje, nejsou a nikdy nebudou definitivní. Spor o tradice, které Výmarská republika založila, však přinesl i jiné poznatky: její krátká existence jí nebyla vložena do vlnku nevyhnutelně - alternativy pozitivnějšího vývoje ovšem předpokládaly dlouhodobější stabilitu nejen Německa, ale celého mezinárodního systému.

Pro českého čtenáře lze tyto úvahy rozšířit i na určité analogie a paralely s první československou republikou, jejíž osud byl násilně ukončen právě nacistickým Německem jen o několik let později. Právě souběh prvních pokusů o demokracii, německého a československého, byl jedním z podnětů, který mne k napsání této knihy vedl, i když jejich počátky i konce byly tak rozdílné.

Z komplexu problémů, které jsou s dějinami Výmarské republiky spojeny, se ovšem zabývám jen některými, o jejichž vysvětlení a porozumění se snažím – v centru mé pozornosti stojí základy a fungování demokratického parlamentního systému v Německu, jeho zahraniční politika vůči evropským velmocím a pozice v tehdejších mezinárodních systémech. Vztahy k Československu a Polsku jsou reflektovány jen jako součást německé politiky vůči střední, východní a jihovýchodní Evropě.

Vědoma si obtížnosti skloubení hlubšího monografického výzkumu a podání celkového pohledu na celou šíři problematiky, rozdělila jsem práci na část chronologickou (kapitoly I–VIII) a systematickou, věnovanou nejdůležitějším v textu zmíněným problémům a jejich interpretacím (kapitola IX). Není snad třeba dodávat, že ani jedna z těchto částí si neklade nárok na úplnost – závěrečná kapitola má spíše sloužit jako průvodce a návod k orientaci v dnes už téměř nepřehlédnutelném počtu prací věnovaných Výmarské republice v zahraničí, pochopitelně především německých.

Za to, že kniha vůbec vznikla, vděčím i svým kolegům, s nimiž jsem mohla některé problémy diskutovat, resp. z jejichž prací jsem mohla čerpat. Byli to na Univerzitě Karlově v Praze – Filozofické fakultě doc. PhDr. František Stellner, PhD., doc. PhDr. Martin Kovář, PhD., prof. PhDr. Aleš Skřivan, CSc. a prof. PhDr. Vladimír Nálevka, CSc. Můj dík má i vedení UK – Fakulty sociálních věd, které mi poskytlo tvůrčí volno na dokončení knihy: zejména děkan fakulty doc. RNDr. Jan Ámos Víšek, CSc. a vedoucí katedry mezinárodních vztahů Institutu politologických studií doc. PhDr. Běla Plechanová, CSc. Vysoce si cením i řady podnětů pro doplnění některých aspektů zejména německé zahraniční politiky vůči východní Evropě, které mi poskytl PhDr. Jindřich Dejmek z Historického ústavu AV ČR. Děkuji i studentům obou fakult, kteří navštěvovali mé přednášky a svým zájmem o problematiku mne k napsání knihy rozhodujícím způsobem podnítili. Knihu věnuji svému manželovi, RNDr. Janu Moravcovi, jehož všetečné otázky a všeobecný rozhled mne donutily přesněji formulovat odpovědi, a jehož tolerance mi tuto časově náročnou práci umožnila.

I.
PORÁŽKA NĚMECKA V I. SVĚTOVÉ VÁLCE
A POČÁTKY REPUBLIKY

I. Válečné cíle, III. OHL a situace na frontách 1917–1918

Četné formulace válečných cílů vilémovského císařství ovlivňovala v průběhu první světové války se měnící politická konstelace a průběh válečných operací.¹ Ve spektru memorand politických uskupení byly zastoupeny varianty od extrémně anexionistických až k umírněným, zaměřeným na hospodářskou hegemonii Německa v Evropě. Většina z nich vznikla už na počátku války a v průběhu let 1916/17 se stále zřetelněji ukazovala nereálnost uskutečnění extrémního programu územní expanze, za níž stáli Všeněmci (a jejich předseda Heinrich Claß), a který měl přívržence zvláště v kruzích armádního velení. Tento program požadoval přímé anexe na západě – celé Belgie a části francouzského území, na východě Pobaltí a velké části ruského záboru Polska, včetně Běloruska a severozápadního Ruska (ruští Židé měli být vysídleni do Palestiny). Na druhé straně umírněným nacionalistům – podporovaným i liberálními intelektuály šlo sice také o posílení velmocenského postavení císařství, územní zisky na západě ale odmítali jako „zavrženíhodný pokus přímo začlenit nebo si podřídit politicky samostatné

¹ Diskuse o válečných cílech Německa v I. světové válce intenzivně probíhá od doby tzv. Fischerovy kontroverze od 60. a 70. let 20. století. Diskuse rozdělila (nejen) německou historiografii na dvě skupiny. Přívrženci teze Fritze Fischera o dlouhodobé kontinuitě dobových plánů extrémního rozsahu a plánovitých přípravách rozpoutání války, kteří jakoby potvrzovali názor vítězných Spojenců z roku 1919 o jediné vině Německa na rozpoutání války, jsou současnou historiografií kritizováni za podlehnutí dobové a účelové interpretaci. Odpůrci této teze kladou větší důraz na tehdejší vývoj politiky všech evropských mocností, která vedla k nešťastné konstelaci v tzv. červencové krizi 1914 a posléze k zahájení války. Většinou tedy poukazují na to, že „vina“ za válku není přímým důsledkem anexionistických válečných cílů Německa, ale měla by se dělit mezi všechny mocnosti (F. Stellner, *Poslední německý císař. Z německých dějin v epoše Viléma II.*, Praha 1995, s. 323, 331), další autoři tvrdí, že o vině nelze vůbec hovořit, spíše o nešťastné shodě okolností (N. Ferguson, *Nešťastná válka*, Praha 2003), či že se uzavřel „bludný kruh a politici evropských mocností nakonec dali přednost krajnímu řešení“ (A. Skřivan, *Císařská politika. Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906–1914*, Praha 1996, s. 249). K pokračující debatě německých historiků: G. Schöllgen (Hrsg.), *Flucht in den Krieg? Die Aussenpolitik des kaiserlichen Deutschlands*, Darmstadt 1991.

národy“.² Na východě měl být německý vliv rozšířen na další území přednostně hospodářským ovládnutím. Memorandum skupiny berlínských profesorů kolem historika Hanse Delbrücka z června 1915 podepsala i řada akademiků, kteří později stáli ve Výmarské republice u zrodu Německé demokratické strany (DDP), reprezentující levicově liberální směr politického myšlení (např. fyzik Albert Einstein nebo národohospodář Alfred Weber a jeho bratr sociolog Max Weber).

Také oficiální program vlády říšského kancléře Theobalda von Bethmann-Hollwega, jeho „zářijový program“ válečných cílů Německa z roku 1914, patřil k těm umírněnějším. On sám byl ovšem nucen provádět kompromisní politiku, kterou nazval „politikou diagonály“. Snažil se zachovat si na jedné straně podporu sociální demokracie, která sice podpořila v srpnu 1914 v říšském sněmu válečné úvěry, byla ale jednoznačně proti německým územním anexím, a na druhé straně chtěl uspokojit snahy vedení armády po připojení dobytých území, podporované i veřejným míněním. Německo mělo vzejít z války posílené a zvětšené i územně. V jeho plánech ale měla přednost „Mitteleuropa“, ve které by Německo dominovalo hospodářsky, před územními zisky. Zářijový program se tak nejvíce shodoval s koncepcí Friedricha Naumanna (pozdějšího čestného předsedy DDP), jehož stejnojmenná kniha vyšla v roce 1915. Cílem byla „ve svém jádru německá“ Mitteleuropa, kterou považoval za uskutečnění v roce 1848 ztroskotaných velkoněmeckých plánů: zahrnovala spojení německého císařství s Rakouskem a vytvoření svazu států kolem německo-rakousko-uherské Mitteleuropy jako mocného hospodářského prostoru. Sousedící státy měly být na toto jádro od Belgie přes severní Evropu a Pobaltí až k jihovýchodní Evropě hospodářsky navázány. Uskutečnění i těchto umírněných plánů však předpokládalo – tak jako všech ostatních plánů válečných cílů – vítězství mocností Čtyřspolku. Druhým předpokladem bylo jejich prosazení proti deklarovaným požadavkům extrémních anexionistů, které musely být odkázány do patřičných mezí. Na přelomu let 1916/17 se však uskutečnění ani jednoho z těchto předpokladů nezdálo být vzhledem k vývoji na frontách reálné a tlak expanzionistického křídla, nespokojeného s vedením války, na kancléře sílil.

Mobilizaci všech hospodářských i lidských zdrojů císařství pro další vedení války svěřil císař Vilém II. koncem srpna 1916 novému (III.) Nej-

² Tato formulace v textu „Delbrückova memoranda“ pocházela od šéfredaktora levicově liberálního berlínského listu *Vossische Zeitung* Georga Bernharda. Srov.: F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. Düsseldorf 1977 (1. Aufl. 1961), s. 144.

vyššímu velení pozemní armády (OHL). Do jeho čela byl postaven generál polní maršál Paul von Hindenburg a jeho zástupcem se ve funkci generálního ubytovatele stal generál Erich Ludendorff.

Vojenská situace se sice na východě po únorové revoluci 1917 v Rusku zdála být příznivější, síly jak Německa, tak jeho válečných spojenců však byly vyčerpány. Ruská revoluce pomohla svržením cara Mikuláše II. oslabit ruské pozice, ani Prozatímní vláda však nehodlala vzdát boj o ruské zábery Polska, kde bylo v listopadu 1916 pod patronátem Čtyřspolku vytvořeno Polské království, a pokračovala ve válce, aby tuto situaci zvrátila. Na západě se dále vedla zdlouhavá a vyčerpávající válka o pozice. Počátkem února 1917 vyhlásila Korunní rada proti vůli Bethmanna-Hollwega obnovení neomezené ponorkové války – tento akt vedl v dubnu k vyhlášení války Německu ze strany USA. Tím zmizela šance na vítězství ve válce úplně.

2. Vnitropolitická situace v závěru války

Ani situace doma nebyla příznivá: válečné nadšení obyvatelstva – „duch roku 1914“ – vyprchalo, spojenecká námořní blokáda vedla k nedostatku potravin. Nespokojenost nejen dělníků a rolníků, ale i středních vrstev rostla. Odpor proti válce vedl k rozštěpení nejsilnější politické strany císařství německé sociální demokracie – SPD. Odpůrci války se objevili nejen mezi členstvem, ale i ve vedení. Část sociálních demokratů v říšském sněmu hlasovala proti poskytnutí dalších válečných úvěrů. Karl Liebknecht už v prosinci 1914, o rok později i pozdější předseda USPD Hugo Haase a dalších 19 poslanců. Radikální část z nich vytvořila skupinu „Spartakus“. V Zimmerwaldu ve Švýcarsku se zorganizovala skupina odpůrců války v II. internacionále i mezinárodně. I tam, podobně jako v Německu, však tvořili radikálové kolem představitel ruských bolševiků Lenina jen menšinu delegátů. Rezoluce z Zimmerwaldu žádala v květnu 1915 rychlé ukončení války, mír bez anexí a válečného odškodnění a právo na sebeurčení národů. V dubnu 1917 se pak v Německu radikální skupina odpůrců války odštěpila od sociální demokracie i organizačně a vytvořila Nezávislou sociálně demokratickou stranu (USPD).

Radikalizace odporu vůči válce v Rusku pokračovala v průběhu roku 1917 a situace se zostřovala i v Německu. Zhoršující se zásobování potravinami v důsledku blokády dohodovými Spojenci a ruský příklad vedl k zakládání rad dělníků a vojáků. Vzhledem k všemocnosti OHL, kterému byly svěřeny i vládní pravomoci, docházelo k zásahům do sociálního zákonodárství. Postupně byla zavedena opatření jako pracovní povinnost pro

muže od 17 do 60 let, kteří nesloužili v armádě, dále byly sníženy potravinové přídělky i pro dělníky zbrojního průmyslu. Zákon o tzv. vlastenecké pomocné pracovní službě z prosince 1916 zaváděl omezení osobní svobody obyvatelstva, zároveň však došlo k prvnímu uznání odborů jako partnerů při jednáních se zaměstnavateli.³ Tato politika však hlad neodstranila, ale naopak byla mocným impulsem zvýšení všeobecné nespokojenosti. Na jaře 1917 se přehnal Německem vlna „divokých“ stávek s masovou účastí: stávkovalo se především za zvýšení přídělů chleba. Odbory všech politických zabarvení, jak nejpočetnějšího svazu svobodných odborů blízkého sociální demokracii (Generalkommission der Freien Gewerkschaften, později s názvem Freier Deutschen Gewerkschaftsbund – FDG), tak křesťanské i liberální odbory, vedly stávkové hnutí k dohodě s vládou a podařilo se jim stávky ukončit. Hladové stávky propukly v této době i ve válečném námořnictvu: následovaly přísné tresty včetně 10 rozsudků smrti, z nichž dva byly vykonány.

Politicky se nepokoj nepodařilo utiřit. Velikonoční poselství, které na návrh Bethmanna-Hollwega vydal císař, slibovalo ústavní reformy, především zrušení trojtřídního volebního práva v Prusku⁴ – ovšem až po skončení války. V krizi byl i hlavní spojenec Německa, Rakousko-Uhersko. Po smrti Františka Josefa I. v listopadu 1916 nastoupil na trůn císař Karel – ten se marně pokoušel vyjednat mezi lednem a dubnem 1917 separátní mír s Francií. Po nezdaru jednání a jejich „odtajnění“ se závislost na Německu ještě prohloubila. Přispěla k tomu tzv. Sixtova aféra v dubnu 1918: Sixtus Bourbonský, bratr rakouské císařovny Zity, jednání s Francií v roce 1917 vedl. Protože rakouský ministr zahraničí hrabě Ottokar Czernin na jaře 1918 z iniciování jednání obvinil Francii, dal předseda francouzské vlády Georges Clémenceau 2. dubna 1918 zveřejnit Karlův dopis, který dokazoval rakouskou iniciativu. Sixtova aféra ve svých důsledcích učinila definitivní konec jakýmkoli pokusům o uzavření separátního míru mezi Dohodou a Rakousko-Uherskem.

Jak sociální demokracie, podle výsledků voleb z roku 1912 nejsilnější politická strana říšského sněmu se 110 poslanci, tak druhé nejsilnější katolické

³ V. Hentschel, *Deutsche Wirtschaft- und Sozialpolitik 1815 bis 1945*, Düsseldorf 1980, s. 52.

⁴ Do dolní komory zemského sněmu v Prusku se na rozdíl od ostatních zemí a voleb do říšského sněmu, kde bylo zavedeno v německém císařství všeobecné volební právo, nadále volilo podle zákona z roku 1849. Ten dělil voliče do tří skupin (tříd) podle výše placených přímých daní. V každé třídě byl stanoven stejný počet volitelů, kteří pak volili poslance. Zvýhodněna tak byla vrstva nejbohatších oproti většině plátců nejnižších daní (přes 80 % obyvatelstva).

Centrum (Z) s 91 poslanci ve svých požadavcích na demokratizaci politického systému na jaře 1917 přitvrdily – „hradní mír“ končil: následovala „červencová krize 1917“. Čtyři politické strany, které tvořily většinu ve sněmu – vedle Centra a sociální demokracie (MSPD – Většinová sociálně demokratická strana Německa, jak se nazývala po odštěpení Nezávislých) i Národně liberální strana (NLP) a Pokroková lidová strana (FoVP), připravovaly reformu říšské ústavy, a nespokojeny s váháním říšského kancléře Bethmanna-Hollwega navrhované reformy předložit vytvořily „Mezifrakční výbor“.⁵ I když opoziční strany nebyly zcela jednotné, spojovalo je formálně úsilí parlamentarizovat říši a ukončit válku. Výsledkem práce výboru byl text „mírové rezoluce“. Vyzýval k uzavření míru, který měl být trvalý a bez vynucených změn území a politických, hospodářských nebo finančních nároků. Rezoluci nakonec nepodepsali národní liberálové a z Mezifrakčního výboru vystoupili. Zůstaly tedy tři strany „parlamentní většiny“ – FoVP, Z a MSPD. Protože Bethmann-Hollweg nedokázal předložení rezoluce říšskému sněmu zabránit, podal pod ultimátem OHL 12. července 1917 demisi – následníkem ve funkci říšského kancléře se stal Georg Michaelis, nevýznamný úředník. Rezoluce byla sice sněmem schválena hlasy těchto tří stran, hned poté však byly schváleny i další válečné úvěry ve výši 15 miliard marek. Vázat souhlas s úvěry na prosazení parlamentarizace říše se opoziční strany neodvážily.⁶

Mírová rezoluce tak vyhrotila i situaci v říšském sněmu. Nejen že nedošlo k jednoznačnému vítězství stran parlamentní většiny, ale konzervativní síly založily v Königsbergu nacionalistickou Německou vlasteneckou stranu propagující další energické vedení války (Deutsche Vaterlandspartei). Do čela byl postaven východopruský právník Wolfgang Kapp, významné pozice v ní měli extrémní expanzionisté jako velkoadmirál Alfred von Tirpitz. Chtěli nikoli mír bez anexí, ale naopak s podstatnými územními zisky na východě i západě, tzv. „Hindenburgův mír“.⁷ Michaelis se v úřadu dlouho neudržel, už v říjnu 1917 přišla druhá vládní krize a kancléřem se stal Georg von Hertling, sice člen Centra, ale jako bavorský federalista odpůrce další parlamentarizace říše.

⁵ Der Interfraktionelle Ausschuss 1917/18, 2. Teile, bearb. von E. Matthias, Düsseldorf 1959 (k červencové krizi zde Teil 1., s. 3–118).

⁶ H. Mommsen, Aufstieg und Untergang der Republik von Weimar: 1918–1933, Berlin 1998, s. 18.

⁷ Deutsche Vaterlandspartei získala do července 1918 celkem 1 250 000 členů, což přesáhlo dokonce počet členů nejsilnější sociální demokracie. Ta zůstala nepřekonána jen v počtu voličů. Srov.: A. Hillgruber, Die gescheiterte Grossmacht. Eine Skizze des Deutschen Reiches 1871–1945, Köln, Düsseldorf 1984 (4. Aufl), s. 54.

3. „Říjnová“ revoluce 1917 v Rusku a separátní mír v Brestu Litevském

Další vývoj ovlivnily události v Rusku: říjnová (listopadová) revoluce 1917. Lenin se dostal ze švýcarského exilu do Ruska s velkorysou pomocí velení německé armády v dubnu 1917 a bolševikům se postupně podařilo zvýšit svůj zpočátku marginální vliv v sovětech a ozbrojeným pučem svrhnout Prozatímní vládu. Populární i v Německu se stal zvláště dekret o míru, připravený Leninem vedenou vládou – Radou lidových komisařů – a vydaný 8. listopadu Všeruským sjezdem sovětů. Po uspořádání voleb v Rusku se v Moskvě sešlo Ústavodárné shromáždění, 19. ledna 1918 je však dal Lenin rozehnat rudými gardami. Ztratil tak sympatie nejen Větštinové německé sociální demokracie, ale i části extrémní levice v USPD (např. Rosy Luxemburgové).

Podstatným důsledkem pro německé císařství však bylo zvýšení naděje na vyřazení Ruska z dohodového válečného úsilí a uzavření separátního míru na východní frontě. Od 22. prosince 1917 se v Brestu Litevském jednalo o míru mezi Ruskem a zástupci Čtyřspolku – mír v Brestu byl uzavřen až po nové ofenzivě německé a rakousko-uherské armády 3. března 1918. Rusko ztratilo Finsko, Polsko, Litvu, Kuronsko a Ukrajinu. Zakavkazské státy vyhlásily nezávislost. Vytvořil se samostatný ukrajinský stát, arménské oblasti byly odstoupeny Turecku. Rusko tak bylo odříznuto od Černého moře, k Baltu mu zůstal jen úzký koridor. Podle dodatečné smlouvy ze srpna 1918 Rusko muselo zaplatit reparace 6 miliard zlatých marek a vzdát se i provincií Livonska a Estonska.

Přestože smlouva odporovala zásadám „mírové rezoluce“, říšský sněm ji schválil (FoVP a Z pro, MSPD se zdržela, USPD proti). V souvislosti s jednáním v Brestu se Německem převalila další vlna stávek: v Berlíně 28. ledna 1918, pak v dalších městech. K ukončení stávků v Berlíně přispěli oba předsedové MSPD, Friedrich Ebert a Philipp Scheidemann, kteří se nechali zvolit do stávkového výboru. Chtěli zabránit dalšímu vyhrocení krize a vyhnout se obvinění, že to byl sociálně demokratický proletariát, který vpadl bojující frontě do zad. Právě z toho ale byli později po vzniku Výmarské republiky obviněni nacionalistickou opozicí: teze o dýce v zádech německé armády (Dolchstosslegende) se stala její oblíbenou propagandistickou zbraní.

4. Vláda Maxe Bádenského

Ještě významněji než události v Rusku ovlivnily další vývoj v Německu a jednání o příměří, resp. míru, Wilsonovy body z 8. ledna 1918 a další

„čtyři zásady“ z 11. února 1918: teze o spravedlivém míru čelila nejen heslu bolševiků o míru bez anexí a kontribucí, ale i volání Francie a do určité míry i Velké Británie po míru „odplaty“ Německu. V Německu měl z Wilsonova programu největší ohlas zvláště bod o právu národů na sebeurčení, který se dal uplatnit i proti vítězné Dohodě. Nejvíce se naproti tomu nelíbily požadavky na navrácení Alsaska-Lotrinska Francii a vytvoření nezávislého polského státu s přístupem k moři. Námitky proti vyklizení Belgie a její obnově vznášela jen politická pravice. Americké vojenské posily Dohodě také na jaře 1918 zabránily, aby jarní a letní německá ofenziva na západě zvrátila pro Německo nepříznivou situaci na frontě. Britské tankové svazy prorazily u Amiensu 8. srpna 1918 a tento den se stal podle Ludendorffa „černým dnem německé armády“.

Sociální demokraté stáli v této situaci před dilematem. Vnitropolitická krize se dala řešit buď ve spolupráci s parlamentní většinou, nebo revolucí. Rozhodli se pro první možnost – po dohodě s ostatními stranami parlamentní většiny, ke které se zase už připojili národní liberálové, žádali 23. září 1918 plnou parlamentarizaci říše, všeobecné volební právo i v Prusku, vyklizení všech obsazených území při uzavření míru a nového kancléře.

Události však parlament předběhly. Vzhledem k porážce na západní frontě změnilo III. OHL svou předchozí taktiku a podpořilo požadavek parlamentarizace: odpovědnost za porážku měly převzít právě strany mírové rezoluce. Vojensky se zhroutily i další mocnosti Čtyřspolku: 14. září požádalo o příměří Rakousko-Uhersko, 29. září uzavřelo příměří Bulharsko. Právě téhož dne přesvědčil Ludendorff a Hindenburg císaře, že Německo definitivně prohrálo válku a musí tedy požádat amerického prezidenta Wilsona o příměří. To byl motiv, který vedl Ludendorffa k návrhu vytvoření nové vlády „na širším základě“. Ti pánové, tj. představitelé stran mírové rezoluce, si „měli vyjíst polévku, kterou nám navařili“.⁸

Rozhodnutí sociálních demokratů spolupůsobit při parlamentních reformách, nenechat událostem volný průběh a nepřipustit vyhocení vnitropolitické situace až k bolševické revoluci bylo klíčové. Pro vedení sociální demokracie a jejího předsedu Friedricha Eberta, který byl současně i předsedou parlamentní frakce, byla volba jasná: pro záchranu země před chaosem,

⁸ H.-A. Winkler, *Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik*, Bonn 2000, s. 363. Cituje jednak z Ludendorffových pamětí: „Požádal jsem Jeho Veličenstvo, aby nyní zařadil do vlády i ty kruhy, kterým máme hlavně co děkovat za to, že jsme došli tak daleko“, dále z jeho projevu před vysokými důstojníky z 1. října: „Uvidíme nyní, že budou tito pánové zařazeni do ministerstev. Oni by měli uzavřít mír, který nyní musí být uzavřen. Měli by si vyjíst polévku, kterou nám navařili“.

násilím, terorem a občanskou válkou, která hrozila, bylo třeba dosáhnout umírněných reforem, protože jen na takových se mohla dohodnout s ostatními stranami. Odstrašujícím příkladem, ilustrujícím metody revolucionářů v Rusku, bylo i zavraždění německého velvyslance hraběte Mirbacha 6. července 1918, a především vyvraždění carské rodiny bolševiky o deset dní později. Pro MSPD bylo prosazení reformního kurzu o něco lehčí i proto, že extrémní levice už stranu opustila. Dohoda stran parlamentní většiny se týkala reforem volebního práva, tj. zavedení všeobecného volebního práva ve všech zemích včetně Pruska a souhlasu s vyklizením oblastí obsazených německou armádou okamžitě po uzavření míru. Strana Centrum však byla proti zavedení parlamentní demokracie a republikánského zřízení a dávala přednost zachování monarchie a jen reformám typu konstitučního zřízení. Proti zachování monarchie nebyl ani Ebert - bezpodmínečný byl však požadavek jmenování nového kancléře, který by byl už závislý na podpoře většiny v parlamentu.

Tento tlak spolu se zmíněnými kroky Ludendorffa a OHL přesvědčily císaře Viléma II., který jmenoval 3. října 1918 nového kancléře prince Maxe Bádenského. V jeho kabinetu už měly strany parlamentní většiny více zástupců, nově i dva sociální demokraty, Gustava Bauera ze Svobodných odborů a Philippa Scheidemanna, ministrem bez portfeje se stal i zástupce Centra Matthias Erzberger.

Tentýž den požádala vláda Maxe Bádenského prezidenta Wilsona o zprostředkování příměří na základě 14 bodů (další nota následovala 4. října 1918).⁹ Wilsonovy odpovědi a reakce německé vlády na ně mezi 8. a 23. říjnem vyjasnily, že nezbytná bude bezpodmínečná kapitulace Německa, vyklizení všech obsazených oblastí, ukončení ponorkové války a odstoupení Viléma II. Ludendorff v tomto okamžiku couvl, žádal přerušeni jednání o příměří a „boj do posledního dechu“. Vojensky i politicky to byl požadavek iluzorní - snažil se jen svalit odpovědnost za porážku na vládu. Na žádost vlády proto Vilém II. 26. října přijal jeho rozhořčenou demisi, Hindenburg po naléhání císaře v čele OHL zůstal, do funkce jeho zástupce byl jmenován generál Wilhelm Groener.

K zavedení parlamentního systému v monarchii došlo 28. října vydáním zákona o změně říšské ústavy, schváleným pod tlakem třetí Wilsonovy noty říšským sněhem.¹⁰ Nejdůležitější změnou bylo zakotvení principu odpo-

⁹ Ursachen und Folgen..., Bd. 2, s. 378 ad.

¹⁰ Reichsgesetz vom 28. Oktober zur Abänderung der Reichsverfassung. In: Dokumente zur Geschichte der Weimarer Republik, hrsg. v. K. Mielcke, Braunschweig 1956, s. 3.

vědnosti říšského kancléře říšskému sněmu: ten mu mohl vyslovit nedůvěru a donutit ho tak k odstoupení. Parlamentu byli nyní přímo zodpovědní i ministři. Kromě toho mohla být všechna jednání politického významu – a to i císařova – kontrolována parlamentem: císař mohl vyhlásit válku nebo uzavřít mír jen se souhlasem říšského sněmu a spolkové rady.

Den poté Vilém II. opustil své sídlo v Postupimi a uchýlil se do sídla generálního štábu německé armády v belgickém Spa, což ještě ztížilo komunikaci vlády s císařem.¹¹

5. Listopadová revoluce

Proti změnám ve státě se postavilo nejdříve velení loďstva. Aby údajně „zachránilo čest“ německého námořnictva, které od bitvy u Skagerraku v květnu 1916 nezasáhlo do bojů, vydalo z vlastní vůle rozkaz vyplout na moře. Námořníci na lodích kotvicích ve Wilhelmshavenu (dnes Bremerhaven) odmítli rozkaz vyplnit. Následovaly přísné tresty a 1. listopadu vypukla vzpoura v Kielu – za dva dny se k ní přidali i dělníci z doků. Uklidnit situaci přijel do Kielu i sociální demokrat Gustav Noske (tehdy poslanec), nepodařilo se mu to, a 4. listopadu dobyli námořníci celé město. Vzpoura zasáhla postupně všechny přístavy (Brémy, Hamburg, Cuxhaven, Lübeck).

Od 7. listopadu se dalo mluvit o revoluci, která se šířila ze severu do celého Německa – v Bavorsku byli svrženi Wittelsbachové, do čela vzbouřenců se postavil Kurt Eisner (USPD). Mnichovská rada dělníků a vojáků převzala moc v celém Bavorsku a prohlásila ho za „svobodný stát“ (Freistaat). Rady převzaly moc postupně i v Brunšvicku, Kolíně (bez váhání se k nim přidal i tehdejší starosta, člen Centra, Konrád Adenauer) a dalších městech. Tlak na odstoupení císaře stoupal i v Berlíně. Oficiálně požádal o odstoupení císaře také „druhý muž“ vedení MSPD Scheidemann už 29. října se zdůvodněním, že pouze abdikace císaře umožní dosažení únosných podmínek příměří a míru. Nakonec se k tomuto požadavku přidal i Ebert, který došel k názoru, že nebude stačit výměna na trůně (za prince regenta), jinak hrozí sociální revoluce. Ta by určitě vyvolala i zásah Dohody. Vláda vyhlásila 2. listopadu svobodu shromažďování a tisku, v dalších dnech propustila z vězení Liebknechta a Luxemburgovou. Zároveň ovšem obnovila zákaz shromažďování a vytváření dělnických a vojenských rad. Proti

¹¹ K úloze Viléma II. v závěrečných dnech monarchie srov.: F. Stellner, Poslední německý císař..., s. 359–369.

tomu se postavili i sociální demokraté a 7. listopadu už ultimativně žádali odstoupení Viléma, dokončení parlamentarizace Pruska a zrušení tohoto zákazu. Mezitím 6. listopadu odjela z Berlína delegace k jednání o příměří s Dohodou do Francie – vedl ji poslanec Centra a tehdy ministr kabinetu Maxe Bádenského M. Erzberger. Teprve 8. listopadu večer se k sociálně demokratickému ultimátu připojily i zbývající strany „většiny“ a souhlasily i s dalšími reformami, např. se zavedením volebního práva pro ženy.

Situace se vyhrotila 9. listopadu, kdy povstal i Berlín a dělníci vyšli do ulic. V 9 hodin ráno vyhlásili sociální demokraté generální stávkou a v 10 hod. podal Scheidemann demisi ve vládě. Na stranu MSPD se přidala i vojenská posádka v Berlíně. Teprve po telefonické zprávě za Spa, že se Vilémova abdikace připravuje, kancléř Max Bádenský oznámil, že císař je ochoten odstoupit, a aniž měl jeho souhlas, nechal tuto zprávu zveřejnit v tisku. Předal úřad kancléře Ebertovi a navrhl svolání ústavodárného shromáždění, které mělo rozhodnout o budoucí formě státu. Zhroucený císař posléze souhlasil s odchodem do exilu a následujícího dne odjel do Nizozemska. Oficiálně se zřekl trůnu 28. listopadu, 1. prosince pak i korunní princ Vilém.¹²

Sociální demokraté se chopili iniciativy a těžili z „organizačního a strategického vakua“ vzniklého opožděnou reakcí nezávislých sociálních demokratů a dobrovolnou podporou berlínských jednotek císařské armády.¹³ Odpoledne ve 2 hodiny provolal Scheidemann z okna říšského sněmu „německou republiku“ (bez vědomí Eberta).¹⁴ O dvě hodiny později Liebknecht z balkonu Berlínského zámku proklamoval „svobodnou socialisticou republiku Německo“. Na ulicích Berlína se ještě bojovalo, když započala jednání o vytvoření vlády. Hned 9. listopadu vydal Ebert provolání k obyvatelstvu, úřednictvu a armádě s výzvou zachovat klid a pořádek. Ve své nové funkci říšského kancléře se Ebert postavil do čela nové vlády – Rady lidových pověřenců (RLP), vytvořené v odpoledních hodinách 10. listopadu. Paritně v ní byli zastoupeni sociální demokraté – vedle Eberta Scheidemann a poslanec říšského sněmu Otto Landsberg – a nezávislí sociální demokraté: předseda strany Hugo Haase a Otto Dittman z umírněného křídla, Emil Barth zastupující levici. Převzetí moci však nebylo úplné. Kvůli probíhajícím jednáním o příměří zůstali ve svých funkcích někteří starší ministři, mj. ministr zahraničí Wilhelm Heinrich Solf, jen dostali sociálně

¹² Dokumente zur Geschichte..., s. 6–7.

¹³ H.-A. Winkler, Deutsche Geschichte..., s. 370.

¹⁴ Ph. Scheidemann, Memoiren eines Sozialdemokraten, Dresden 1928, Bd. II, s. 309 ad.

demokratické námětky. Vláda sice odvozovala svou legitimitu z parlamentarizovaného politického systému císařství (předání úřadu Maxem Bádenským Ebertovi), extrémní levicí vytvořené hnutí rad však dosáhlo toho, že musela dodatečně žádat o potvrzení shromážděním Centrální berlínské rady. Na shromáždění Centrální berlínské rady v cirkusu Busch odpoledne 10. listopadu neměla extrémní levice kolem Liebknechta většinu. Přesto však byla situace tak napjatá, že Ebert jednal s ministrem války o případném zásahu armády a vyslal zmocněnce vlády do Spa jednat o podmínkách, za kterých bude velení armády novou vládou podporovat. Podmínky se týkaly zachování dosavadního velení u jednotek a plnění rozkazů mužstvem, dále zajištění zásobování jednotek potravinami. Groener nabídl Ebertovi 10. listopadu večer telefonicky z hlavního stanu německé armády ve Spa spojenectví proti bolševismu a jeho nabídka byla akceptována.¹⁵ Následující písemné potvrzení zmíněných požadavků OHL Radou lidových pověřenců obsahovalo i vymezení jen poradní funkce rad vojáků u jednotek armády. Shromáždění v cirkusu Busch uznalo RLP jako legitimní vládu republiky, zvolilo jen Výkonnou radu (paritně složenou ze zástupců MSPD a USPD), která měla vládu kontrolovat.

Silné postavení odborů vedlo k uzavření dohody s průmyslníky o uznání odborů jako partnera při uzavírání smluv o pracovních podmínkách a rámcovém zajištění osmihodinové pracovní doby. Vzniklo tak 15. listopadu 1918 Ústřední pracovní společenství (Zentralarbeitsgemeinschaft) – tzv. dohoda Stinnes-Legien.

6. Uzavření příměří

Průběh událostí v říjnu a listopadu 1918 byl a stále je interpretován rozdílně. Nabízí se i otázka, zda nebyla listopadová revoluce zbytečná. Říše už byla parlamentarizována, započala demokratizace, kterou stanovil Wilson jako podmínku jednání o příměří. Přesto se jí nepodařilo zabránit: vinu na tom nesla neochota císaře odstoupit a chybné rozhodnutí velení námořnictva, strnulost celého společenského systému a neúnosná hospodářská a sociální situace v důsledku dlouhé války, která vyčerpala hospodářské zdroje.

Do jednání s Německem o příměří, zahájená na německou žádost počátkem října, se koncem měsíce zapojili v Paříži i dohodoví Spojenci (Wilson

¹⁵ Obsah telefonátu publikován např.: Otto-Ernst Schüddekopf, *Das Heer und die Republik 1918–1933. Quellen zur Politik der Reichswehrführung*. Hannover, Frankfurt a.M. 1955, s. 14.

sám trval v duchu amerického izolacionismu a obav z „kompromitujících aliancí“ na tom, že USA nejsou spojencem, ale pouze „přidruženou mocností“). Výsledek ukázal, že nebude možné prosadit německou interpretaci znění Wilsonových bodů. Během těchto jednání, která vedl za americkou stranu plukovník Edward M. House, byly totiž Wilsonovy body konkretizovány, resp. interpretovány a tzv. Housovy komentáře¹⁶ vycházely vstříc francouzským a britským požadavkům. Relativizovaly na přání Británie zásadu svobody moří a rozšiřovaly možnosti požadovaných reparací (v případě Belgie až k uhrazení nejen škod způsobených válkou, ale i belgického válečného dluhu), velkorysejší byly i v případech územních zisků na úkor poražených (přístup polského státu k moři územním koridorem, oddělujícím Východní Prusko od „těla“ Německa). Státní tajemník USA Robert Lansing ve své nótě z 5. listopadu 1918 (*Lansingova nota*), zasláné německé vládě do Berlína prostřednictvím švýcarského vyslance ve Washingtonu, sice potvrdil Německu, že základem příměří a budoucí mírové smlouvy bude Wilsonův program, naznačil však dvě zmíněné podstatné změny – rozšíření principu reparací a omezení zásady „svobody moří“. Co se reparací týká, měly být nahrazeny škody způsobené civilnímu obyvatelstvu, které vznikly invazí Německa „na zemi, moři i ze vzduchu“. Ve větším rozsahu měly být uznány jen nároky Belgie vzhledem k tomu, že byla Německem napadena jako neutrální stát a bez vyhlášení války. Tato interpretace bodů, provedená pod tlakem Francie a Británie, se nekryla s interpretací německou. Němečtí zástupci se však museli smířit s tím, že bude právním základem mírových jednání.

Vláda Maxe Bádenského Lansingovu notu posléze akceptovala a přijala tak princip zodpovědnosti za škody způsobené útokem a válečnými operacemi civilnímu obyvatelstvu v Belgii a severní Francii. Nebyla však ochotna aplikovat tento princip na další válkou poškozená území, tj. převzít zodpovědnost i za škody způsobené v Rumunsku, Srbsku a Černé Hoře. Stále se přitom odvolávala na původní znění Wilsonových bodů s důrazem na právo na sebeurčení a spravedlivé zacházení i pro německý národ.¹⁷

Příměří bylo podepsáno 11. listopadu 1918 u francouzského Compiègne. Bylo to den poté, co byla potvrzena RLP i hnutím rad jako legální vláda státu, po pádu monarchie, útěku císaře do Nizozemska a Ludendorffa

¹⁶ Ch. Seymour, *The Intimate Papers of Colonel House*, Boston, New York 1926–1928.

¹⁷ P. Krüger, *Versailles. Deutsche Aussenpolitik zwischen Revisionismus und Friedenssicherung*, München 1986, s. 19.

(v přestrojení) do Švédska. Německá republika očekávala mírný, spravedlivý mír: zachování celistvosti říše, jen malé nebo žádné válečné odškodnění. Byla ochotna se smířit se ztrátou Alsaska-Lotrinska na západě a částí Pruska s polským obyvatelstvem na východě, chtěla se však za to odškodnit připojením zbytkového německého Rakouska. Provizorní národní shromáždění ve Vídni také 12. listopadu provolalo republiku Deutschösterreich a později v návrhu ústavy akceptovalo připojení k Německu, později přijaté mírové smlouvy s Německem a s Rakouskem ovšem obsahovaly ustanovení, která tomuto vývoji zabránila.

Podmínky příměří s Německem však těmto očekáváním neodpovídaly. Německo muselo vyklidit všechna území na západ od Rýna včetně Alsaska-Lotrinska, stáhnout armádu z levého břehu Rýna a 35 km širokého bezpečnostního pásma na pravém břehu, města Kolín n. R., Koblenz a Mohuč měla být obsazena Spojenci. Opustit muselo Německo i všechny námořní základny, anulovat brestlitevskou a bukurešťskou mírovou smlouvu z jara 1918, vydat většinu těžkých zbraní včetně lodí a ponorek, zabránit dalším škodám ve vyklizených oblastech, vydat ukořistěné zlato a dopravní prostředky a propustit válečné zajatce. Jediný nadějný ústupek viděla vláda v ponechání německé armády ve východních oblastech Pobaltí. Naděje vkládané jak v možnost spolupráce s vítězi proti bolševikům, tak v okamžité zrušení spojenecké blokády, bránící dovozu potravin, se však nevyplnily. Blokáda byla odvolána až v červnu 1919,¹⁸ ve stejné době také Spojenci rozhodli o stažení německých jednotek z Pobaltí.

Erzberger smlouvu o příměří podepsal až po konzultaci s Hindenburgem jako šéfem OHL. Ten potvrdil, že vzhledem ke stavu armády není jiného východiska než smlouvu podepsat. Podpis se pak uskutečnil v salonním vagonu štábního vlaku maršála Ferdinanda Foché v lese u Compiègne.¹⁹

Odpovědnost za podpis příměří už převzala Rada lidových pověřenců, Erzberger sám za něj zaplatil cenu nejvyšší – o tři roky později byl zavražděn ultranacionalistickými spiklenci jako jeden z „listopadových zrádců“. Znamenalo to, že MSPD a USPD převzaly nejen odpovědnost za samotný

¹⁸ Od března 1919 nicméně dosáhly USA tlakem na dohodové spojence obnovu dodávek potravin do Německa. Srov.: E. Kolb, Internationale Rahmenbedingungen einer demokratischen Neuordnung in Deutschland 1918/19. In: K. D. Bracher, M. Funke, H.-A. Jacobsen (Hrsg.), Die Weimarer Republik 1918–1933, Bonn 1988, s. 274.

¹⁹ Německá delegace jednala s Fochem jako vrchním velitelem spojeneckých sil ve Francii v Rethondes v compiénském lese na základě podmínek stanovených Nejvyšší spojeneckou radou. Foch trval na pokoření protivníka – Německo muselo o příměří „prosít“ (z rozhovoru Foché s Erzbergerem při příjezdu delegace cituje R. Kvaček, První světová válka a česká otázka, Praha 2003, s. 157).

podpis, ale i za budoucí plnění jeho podmínek, a to v okamžiku, kdy musely přednostně řešit vnitřní problémy, zabránit chaosu a hladu a prosadit proti extremistům z hnutí dělnických a vojenských rad uspořádání voleb do Národního shromáždění.

7. Přeskupení politických stran 1918/19

V závěrečných měsících existence německého císařství vyvrcholily snahy politických stran „mírové rezoluce“ o prosazení parlamentního způsobu vlády, jakkoli nejednotné. Jejich kořeny lze hledat především v liberálních stranách (FoVP a NLP), sociální demokracii (většinové MSPD a odštěpené USPD) a části katolického Centra. Situace příznivá pro tyto změny se vytvořila už říjnovými reformami kabinetu Maxe Bádenského. Ty přinesly, jak bylo zmíněno, větší odpovědnost kancléře a ministrů parlamentu (říšskému sněmu), byla odstraněna i disproporce mezi všeobecným volebním právem, které platilo při volbách do říšského sněmu a trojtřídním volebním právem v Prusku.

Je pravdou, že většina opozičních stran, a to včetně MSPD, počítala se zachováním monarchie a s evolučním postupem dalších reforem. Vzpouřa námořníků na počátku listopadu 1918 a následující události listopadové revoluce však zcela zvrátily dosavadní vývoj. Zmíněné politické strany se dostaly do pozice, která jim sice vymezila větší vliv na formování budoucího politického systému republiky, tuto pozici však výrazně oslabovalo konkurenční hnutí rad dělníků a vojáků, inspirované strategií sovětů během bolševické revoluce v Rusku 1917.

Tento směr usiloval o pokračování revoluce, tj. o revoluci socialistickou, a jeho část, vedená extrémní levicí USPD, spoléhala na zesilování tlaku lidových vzpour a stávek, který by jí umožnil ovládnout hnutí rad a obrátit je proti nastoupenému kurzu Rady lidových pověřenců. Heslo svolání (ústavodárného) Národního shromáždění se tak stalo záchranným lanem nejen pro MSPD, ale i pro zmíněný liberálně-katolický a tedy protikonzervativní směr už etablovaných politických stran. Bouřlivá situace a také zahraničně-politický tlak pocítovaný už od zveřejnění Wilsonových podmínek míru (tj. požadavek demokratizace politického systému a odmítání vyjednávání s představiteli starého císařského režimu) přispěly k rychlé vnitřní transformaci i v těchto stranách.

Obecně nelze tvrdit, že by vznikl zcela nový systém politických stran - i ty nově založené vznikly jako odštěpení, resp. seskupení částí stran starých.

Takto lze chápat i polarizaci levice, kde štěpení na MSPD a USPD, trvající od jara 1917, pokračovalo odtržením extrémní levice a založením Komunistické strany Německa (KPD) v prosinci 1918. Pro staronový systém politických stran republiky bylo dále charakteristické přejmenování téměř všech nesocialistických stran, přičemž nešlo o pouhou změnu názvu, ale o prosazení prorepublikánských křídel (až na Německou nacionální lidovou stranu DNVP, ve které se shromáždily zbytky starých konzervativních stran).

Zejména to platilo o nově založené občanské Německé demokratické straně (DDP) a Německé lidové straně (DVP), kde byla návaznost na staré liberální strany FoVP a NLP sice patrná, přeskupení však nevedlo k založení jednotné liberální strany, o kterou se na sklonku roku 1918 představitelé obou „starých“ stran pokoušeli. Zejména u DDP došlo k výraznému posunu doleva směrem k sociální demokracii, i když na rozdíl od ní nadále odmítala socializaci hospodářství. V počátcích strany, která byla založena jako jediná nová politická strana, sehráli rozhodující úlohu demokraté, navazující na tradici levicového liberalismu, většinou žurnalisté (Theodor Wolff z Berliner Tageblattu, Wilhelm Heile z listu Hilfe, Hellmut von Gerlach z novin Welt am Montag), zakládající provolání podepsali i přední akademici (vedle zmíněných bratří Weberů a Alberta Einsteina i právník Hugo Preuß, později hlavní autor návrhu ústavy), připojili se i představitelé průmyslu a bank (Hjalmar Schacht). Z představitelů starých liberálních stran figurovali mezi zakladateli jak poslanci říšského sněmu za FoVP (Otto Fischbeck, Georg Gothein), tak NLP (Hartmann von Richthofen, Johannes Junck).²⁰ Převážná část národních liberálů však podpořila snahy Gustava Stresemanna zachovat pod novým názvem DVP bývalou národně liberální stranu. Lišila se od DDP nejen odmítáním veškerých kontaktů s SPD a socializace hospodářství (kde DDP připouštěla odstranění velkých monopolů), ale i pouhou tolerancí, a nikoli podporou republikánské formy státu (byli spíše pro konstituční monarchii) a důrazem na národní element (proti kosmopolitismu a pacifismu demokratů). Už v polovině roku 1919, kdy byl předsedou DDP zvolen Friedrich Naumann, však bylo zřejmé, že i mezi demokraty převládlo nacionalistické přesvědčení, především v reakci na podpis versailleské mírové smlouvy 28. června 1919. Ostatně první ministr

²⁰ DDP se podařilo jako jediné občanské straně na počátku republiky získat masovou členskou základnu. V roce 1919 to bylo 900 tisíc členů – už za rok jich však polovina odpadla a rozklad pokračoval dále, takže v roce 1929 zůstalo jen 113 tisíc. Podle: Linksliberalismus in der Weimarer Republik. Die Führungsgremien der Deutschen Demokratischen Partei und der Deutschen Staatspartei 1918–1933. Eingel. u. bearb. von L. Albertin u. K. Wegner. Düsseldorf 1980, s. XXXV.

zahraničí republiky, hrabě Ulrich von Brockdorff-Rantzau, který odmítl mírovou smlouvu podepsat, byl členem DDP. V DVP, která proklamovala monarchii jako ideální formu státu a soukromé vlastnictví jako nezměnitelný základ hospodářství, byli také více zastoupeni představitelé velkého průmyslu (Albert Vögler nebo Hugo Stinnes). Poměr voličských hlasů pro obě liberální strany se od počáteční převahy DDP už ve volbách do prvního říšského sněmu v roce 1920 změnil ve prospěch DVP.

Nejstabilnější pozici mezi občanskými stranami tak získala katolická strana Centrum (Z) se svým bavorským klonem Bavorskou lidovou stranou (BVP). Pro stranu Centrum bylo v podstatě nejsnadnější udržet svou identitu a kontinuitu s předchozím vývojem i v nové republice. Šlo jí o zachování dosud v tzv. kulturním boji v době bismarckovského císařství vydobytých pozic, tj. možnosti určitého vlivu ve společnosti a práv katolické církve, jejíž věřící tvořili téměř výhradně členstvo strany. I když zásadně proti revolučním metodám, které se prosadily v listopadové revoluci, byla strana ochotna prakticky se přizpůsobit novým poměrům. Její levicové (sociální) křídlo mělo také blízko ke spolupráci se sociálními demokraty. Míra přizpůsobení šla tak daleko, že před volbami do Národního shromáždění přijala název „Křesťanská lidová strana“ (Christliche Volkspartei), záhy se však vrátila ke starému názvu. Mezi politiky Centra pak se vedle Matthiase Erzbergera, jehož podpis stál pod smlouvou o příměří z 9. 11. 1918, prosadil už dříve vlivný Konstantin Fehrenbach (poslední prezident říšského sněmu), který se stal posléze i prezidentem Národního shromáždění. Přes počáteční úmysl rozšířit spektrum členstva i na nekatolické křesťanské vrstvy (proto i zmíněná změna názvu) se tento trend neprosadil. Centrum zůstalo katolickou lidovou stranou a nejsilnější pozice proto mělo v západních částech Německa a v Horním Slezsku, v Bavorsku a částech Württemberska. Obtížnou rovnováhu hledalo Centrum mezi tendencí podporovat posilování federalistických snah, vyplývajících z její podstaty, a faktickou vázaností na oficiální kurz centralismu říše vůči zemím (podílelo se jak na říšských vládách, tak v pruském státním ministerstvu).

Centralismus vehementně prosazoval Erzberger ve funkci ministra financí a Erzbergerova finanční reforma z roku 1919 měla reformou daňového systému opatřit centrálním orgánům republiky finanční nezávislost na zemích a naopak finančně zatěžovala jejich rozpočty. Nelíbilo se to ani části členstva Centra a Erzberger narazil na silný odpor i ve vlastní straně a vysloužil si obvinění z přípravy všeobecné socializace. Přes tuto vnitřní rozpolcenost a především proto, že byla schopna shromáždit členstvo téměř ze všech sociálních skupin (od velkostatkářů a velkých průmyslníků až k dělníkům) a nejrůzněj-

ších názorů (od přesvědčených monarchistů k přesvědčeným republikánům), měla strana velký koaliční potenciál. Až do léta 1932 také byla zastoupena ve všech vládních koalicích říše (i vládách zemí jako Prusko, Hesensko, Württembersko nebo Bádensko). Šesti říšským vládám předsedal jako říšský kancléř politik Centra. Tato středová pozice měla ovšem i negativní efekty a v letech 1919–1924 stále klesalo procento hlasů získaných ve volbách.

Bavorská lidová strana (BVP) se konstituovala jako bavorské křídlo Centra už v roce 1918, organizačně se osamostatnila a ve svém programu zdůrazňovala více než Centrum katolické zásady, návrat k monarchii a k federalismu císařství. V době Kappova puče také v Bavorsku vytvořila vládu s bavorskou odnoží DNVP (Bayerische Mittelpartei) a dalšími bavorskými konzervativními stranami (Bayerischer Bauernbund). Spíše než ke stranám občanského středu tedy patřila k pravici. V krizovém roce 1923 také podporovala bavorský separatismus.

Podstatněji změnil tradiční schéma systému politických stran (konzervatismus – politický katolicismus – pravicový a levicový liberalismus – socialismus) pouze vznik extremistických stran – vedle zmíněné KPD na levici to byla německá nacionálně socialistická dělnická strana NSDAP v pravicové části politického spektra (její předchůdkyně Německá dělnická strana – DAP – byla založena v lednu 1919 Antonem Drexlerem). Už na sjezdu strany v únoru 1920, který přijal její nový název NSDAP a také program, získal zatím spolupředsednictví Adolf Hitler, od roku 1921 pak zcela ovládl vedení strany jako „vůdce“. Pravo-levé zařazení je však nepřesné, vezmeme-li v úvahu program nacistické strany, usilující o získání německého dělníka prostřednictvím nacionalistických a rasových idejí směřujících k ustavení národního společenství (Volksgemeinschaft). Obě extremistické strany tak vybočovaly z tohoto tradičního schématu, protože jejich cílem bylo zničení parlamentní formy vlády vůbec – komunistická beztřídní společnost a nacistická „Volksgemeinschaft“ měly mnoho společného.²¹

Počáteční fáze rozhodování o budoucím vývoji republiky směrem k demokratickému parlamentarismu měla skončit uskutečněním voleb do Národního shromáždění 19. ledna 1919, ale vnitřní nepokoje ji prodlužovaly daleko za toto datum, v podstatě tedy skončila až vyřešením krize

²¹ Obě strany se pohybovaly „na okraji“ spektra politických stran a jako „okrajové“ (Flügelparteien) jsou obvykle označovány. Srov.: Martin Vogt, *Parteien der Weimarer Republik*. In: K.-D. Bracher, M. Funke, H.-A. Jacobsen (Hrsg.), *Die Weimarer Republik 1918–1933*. Politik – Wirtschaft – Gesellschaft, Bonn 1988², s. 134.